

NEMZETTÉVÁLÁS A FEJLŐDŐ ORSZÁGOKBAN

Vannak-e nemzetek, van-e nemzeti fejlődés a fejlődő országokban? A kérdés így megfogalmazva igen súlyos, maguk a fejlődő országok képviselői esetleg még az elvi kérdésfelvetést is bántónak találnák, mégis jogos. Számos ország esetében a nemzeti fejlődés határozott jegyei tapasztalhatóak – India, Brazília, Mexikó –, más esetekben – főleg a feketeafrikai országokban – sokszor még a folyamat megindulása is kétséges (Csád, Közép-Afrika-i Köztársaság és mások)¹. De még a legdinamikusabb fejlődő országok esetében is elmondhatjuk, hogy a nemzeti fejlődés viszonylag korai fázisában vannak, vagyis a nemzettéválás a harmadik világban még napirenden van. *A nemzettéválás globális folyamata mint a nemzetgazdaság és a nemzeti állam kiépülése a harmadik világ legfontosabb folyamata és a nacionalizmus mint a nemzeti tudat genezise a harmadik világ uralkodó ideológiája.*² Ha szocializmus és kapitalizmus világméretű ellentétében gondolkodunk, ez azt jelenti, hogy a szocializmus csak ott juthatott és juthat hatalomra, ahol össze tudott kapcsolódni a nemzettéválás progresszív folyamatiával.³ Hasonlóképpen, ma már tudjuk, hogy a szocialista eszmék is csak ott és úgy tudnak terjedni a harmadik világban, ahol és ahogyan összekapcsolódnak a helyi nemzeti tudat fejlődésével és annak megfelelően transzformálódnak. Következésképpen egyfelől meg kell vizsgálnunk a nemzettéválás problémáját a fejlődő országokban mint aktuális és globális kérdést a maga általánosságában, másfelől tekintettel ennek a folyamatnak a szélsőséges differenciálódására, meg kell adnunk e folyamat tipológiáját. Legelőször is azonban a szükséges fogalmi eszközök után kell néznünk, vagyis fel kell vetnünk azt a kérdést, hogyan viszonyul a marxizmus a nemzettéválás problematikájához.

I. Marxizmus és nemzettéválás

A második világháborút követően a harmadik világban „helyi” – afrikai, arab, burmai stb. – szocializmusok indultak fejlődésnek és megkezdődött a marxizmus terjedése is, ugyancsak helyi formákat öltve. A nemzeti fejlődés központi jelentősége miatt egyre gyakrabban vetődött fel a

kérdés, hogy van-e válasza erre a marxizmusnak, s ez a válasz igen gyakran volt nemleges. A marxizmus története során ez nem új, a marxizmus megalapítóit már a múlt század negyvenes évei óta azzal vádolták, hogy elhanyagolják a nemzeti fejlődést. A század végén ez a kérdés Közép- és Kelet-Európában, majd Európa afrikai és ázsiai peremén vetődött fel, s innen terjedt Latin-Amerikába és a többi kontinensre. Legjobb tehát a kérdéssel közvetlenül szembenézni, belefér-e egyáltalán a marxizmus gondolatrendszerébe a nemzet problematikája?⁴ Hozzátehetnénk persze, hogy hasonló kérdés a nyugati modernizációs elméletekkel kapcsolatban is elhangzott, ami a nyugati politológusokat gyors válaszra ösztökölte.⁵ De megízlelheték a kudarc élményét az új nemzeti államok vezetői és ideológusai is, hiszen a kérdés a legagresszívebben nekik szegeződik, hogy képesek-e a nemzeti fejlődés igazi képviselőit és elméleti végiggondolására, s a nyolcvanas évek elején a közvélemény válasza erre többnyire nemleges.⁶ Végül a nemzeti kérdés újra jelentkezett Európának a nyugati felén is, mégpedig friss, a harmadik világ kutatásában szerzett metodikával, s kérdésfelvetésünk így visszatért eredeti kiindulópontjára, Nyugat-Európába.⁷

Álláspontunk szerint Marx és Engels nemcsak behatóan foglalkoztak a nemzeti kérdéssel – elsősorban természetesen a nyugat-európai fejlődés alapján –, hanem egész rendszerüket, a termelési mód elméletét is „duálisan”, azaz a világkapitalizmus és a nemzeti kapitalizmusok kettősségére építették fel. A *Kommunista Kiáltvány* ismert és sokat idézett fejtegetése arról, hogy „A munkásoknak nincs hazájuk”, maga is erőteljesen hangsúlyozza egyben a proletariátus „nemzeti osztályá” emelkedése szükségességét, sőt a nemzeti és nemzetközi kizsákmányolás lényegi összekapcsolódását (MEM 4. 457–458.). A nemzetközi kizsákmányolás mint nemzetek közötti viszony viszonylag korán felmerül Marx munkásságában (MEM 4. 434.), s a továbbiakban egész elmélete tengelyévé válik és korai, 1847-es elemzése mindmáig visszhangzik a harmadik világban. A probléma tehát a marxizmus és a nemzeti kérdés viszonyában nem az, hogy 1. Marx homogen világkapitalizmust tételezett fel, amelyben minden helyi fejlődés a nyugateurópaiat követi; 2. Marx abszolutizálta az osztályharcot a nemzeti függetlenségi harccal szemben – ahogy általában vélik. *Az alapvető probléma az, hogy Marx és Engels a világforradalom közeli perspektívájából indultak ki, s ezért számukra a nemzeti kérdés általában nem megelőzi, hanem – sajátos új formájában – követi a szocialista forradalmat.* Ezért a csak már kifejlett nemzetek elemzésének van közvetlen, gyakorlati jelentősége. Lenin rendkívül markánsan foglalja össze Marx „gyakorlatias” hoz-

záállását: „a munkásosztály a legkisebb mértékben sem fetisizálhatja a nemzeti kérdést, mert a kapitalizmus fejlődése nem okvetlenül az összes nemzeteket kelti önálló életre. De ha már létrejöttek a nemzeti tömegmozgalmak, akkor az, aki ezeket semmibe veszi, aki nem hajlandó támogatni azt, ami haladó bennük, ezzel valójában behódol a *nacionalista* előítéleteknek, nevezetesen 'saját' nemzetét 'mintanemzetnek' tekinti ... olyan nemzetnek, amelynek kizárólagos előjoga van az államépítésre.” (LÖM 25. 298–299.).

Nagyon erős kontrasztja van tehát a marxi életműben a nemzeti kérdés elméleti és gyakorlati jelentőségének, s ez a kontraszt szüli annak látását, hogy Marx az osztályharc vagy a szocialista forradalom elsődlegessége miatt elhanyagolta a nemzeti kérdést. Ez a kontraszt a marxizmus kelet-európai elterjedésével vált igazán feszültséggé – mindenekelőtt a Luxemburg – (Lenin)- Hilferding vitára gondolunk itt – és a marxizmus világméretű elterjedésével időnként totális konfrontációvá változott át. Holott Lenin továbbvitte a nemzeti kérdés marxi megoldását és munkássága időszakában a fenti ellentét gyakorlati feloldását is. Lenin imperializmus-elméletét abban is summázhatjuk, hogy az imperializmus korszakát egyszerre tekinti a kapitalista *világrendszer* magasabb szerveződési fokának és a nemzeti függetlenségi harcok időszakának: „A szociális forradalom nem mehet végbe másképpen mint az egész korszak formájában, amely egyesíti a proletariátusnak az előrehaladott országok burzsoáziájával viselt polgárháborúját és a fejletlen, elmaradott és elnyomott nemzetek demokratikus és forradalmi mozgalmainak, köztük a nemzeti szabadságmozgalmaknak *egész sorát*. Miért? Azért, mert a kapitalizmus egyenlőtlenül fejlődik és az objektív valóság a magas fejlettségű kapitalista nemzetek mellett számos, gazdaságilag igen gyengén fejlett és teljesen fejletlen nemzetet mutat.”⁸ A lenini életmű végszava egyenesen az volt, hogy „a világtörténelemben a holnapi nap az a nap lesz, amikor végleg felébrednek az imperializmus igájába hajtott, ébredező népek és megkezdődik a hosszú és súlyos döntő harc felszabadításukért.” (LÖM 45. 360–361.).

A két aspektus egyesítésének lenini elve Lenin halála után háttérbe szorult, s hol az elnyomott országok nemzeti burzsoáziája támogatásának, hol a szocializmus perspektívája érvényesítésének egyoldalú elve került előtérbe. Gramsci munkássága azonban markánsan őrizte ezt az egyenlőséget, s nem véletlen, hogy Gramsci éppen Sztálin egy írása kapcsán foglalta össze a maga koncepcióját: „A fejlődés kétségkívül a nemzetköziség felé

tart, a kiindulópont azonban 'nemzeti' jellegű, és ebből a kiindulópontból kell előrehaladnunk. De a távlat nemzetközi jellegű, és nem lehet más. Pontosan meg kell tehát vizsgálni a nemzeti erők ama kombinációját, amelyet a nemzetközi osztálynak majd irányítania kell, s a nemzetközi távlatok és irányelvek szerint kifejleszteni." A nemzetközi jellegű osztálynak – azaz a proletariátusnak – fejtegeti a továbbiakban, Marx nyomán, Gramsci „nemzeti osztálya” kell emelkednie, szerveződnie, így töltheti be saját feladatát is a hegemonia megszerzésével, a szocialista forradalom győzelmével: „Egy nemzetközi jellegű osztálynak, amennyiben korlátozottan nemzeti társadalmi rétegeket (értelmiségieket) vezet... bizonyos értelemben el kell 'nemzetesednie', méghozzá nem is túlságosan szűk értelemben, mert amíg ki nem alakulnak a világméretű tervgazdaság e feltételei, a szakaszok egész során kell áthaladni, amelyekben a regionális (nemzetek csoportjaiból álló) kombinációk különbözők lehetnek.”⁹

Gramsci tehát valóban „paradox” jelenség. A marxizmus történetének apálya idején is a korábbi fellendülés dinamikáját őrzi és átmenti azt a következő szakaszba. A Gramsci-paradox azzal is kapcsolatos, hogy a börtönbeli elszigeteltségében a korábbi forradalmi periódus élményanyagát dolgozta fel és „védve” volt a növekvő dogmatizálódástól.¹⁰ Így válik döntő jelentőségűvé a marxizmus és a nemzeti kérdés viszonya szempontjából a permanens forradalom elvének Gramsci-féle átértelmezése. Gramsci úgy vélte, hogy „a nem-nemzeti jellegű (vagyis az egyes országokra nem vonatkoztatható) elképzelések tévesek... A régi mechanizmus e modern formájának elméleti gyengeségeit a permanens forradalom általános elmélete leplezi, amely nem más, mint dogma alakjába öltöztetett elvont jóslat, és önmagát semmisíti meg, mert nem ölt valóságos alakot.”¹¹ Nevezetesen Gramsci a permanens forradalom elvét a maga korában a mozgóháború és az állóháború viszonyaként „teoretizálta”, s e két modell mögé felrajzolta államelméletét és egyben a nemzeti fejlődés két, gyökeresen eltérő koncepcióját. Gramsci *Az új fejedelem* c. munkájában fejti ki híres, sokat idézett teóriáját a világkapitalizmus centruma és perifériája nemzeti-társadalmi struktúrája különbségéről: „Keleten az állam volt minden, a polgári társadalom kezdetleges és cseppfolyós volt; Nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes arány állt fenn, és amint az állam megrendült, rögtön megmutatkozott mögötte a polgári társadalom vaskos szerkezete.”¹² Ezt az elméletet megkíséreljük részletesebben kifejteni, amikor bemutatjuk saját koncepciókat a szerves és szervetlen nemzeti fejlődésről. Most Gramscinál maradva csak annyit szeretnénk leszögezni, hogy ez a különb-

ség két eltérő forradalmi stratégiához vezet szerinte. Nyugaton csak az állóháború lehetséges, tehát a társadalom szorosan és szervesen egymáshoz kapcsolódó szférái ellen folytatott hosszas háború, amelyben a nemzeti egység kereteit nem megteremteni, hanem az új osztályhegemonia alapján átalakítani kell. Keleten viszont mozgóháború folyik, az állam egy nagy rohammal megdönthető, mert nem áll mögötte a szervesen kiépített társadalom egész szerkezete, de éppen ezért a nemzeti fejlődés problémái is megoldatlanok. Ez adja a nemzeti és szocialista fejlődés összehangolásának lehetőségét, helyesebben szükségszerűségét, amelyet Gramsci az olasz fejlődésben a Risorgimento folyamatában és a passzív forradalom kérdésében konkrétan is elemzett.¹³

A nemzeti kérdés előtérbe kerülése a második világháború után nemcsak Gramsci-reneszánst eredményezett, hanem olyan kiterjedt vizsgálódásokat is a marxizmus és a nemzeti kérdés viszonyáról, amelyek a legkülönfélébb formákban kívánták áthidalni a szakadékot a marxizmus eredeti elméleti kérdésfelvetése és a dogmatizált marxizmusnak a nemzeti kérdés iránti érzéketlensége között. Jellegzetes és széles körben ismert az a megoldás, amelyet erre a kérdésre N. Levine adott: a nemzeti kérdésben két tradíció létezik a marxizmuson belül, Marxé és Engelsé, s Marx halála után Engels álláspontja kerekedett fölül. Nevezetesen Levine részletes elemzéssel igyekszik kimutatni, hogy Marx egész életművében milyen nagy gondal törekedett a nemzeti felszabadító mozgalmak avagy a nemzetépítés és a szocialista forradalom szükségszerű összekapcsolásának bemutatására. Marx számára a nemzeti mozgalmak haladó jellegűek voltak, amelyeket először Nyugat-, majd Kelet-Európában írt le, sőt hangsúlyozta az ázsiai államok nemzeti felszabadulásának szükségességét is, vagyis a nacionalizmus pozitív szerepéről alkotott felfogását kiterjesztette Ázsiára is. Engels ezzel szemben szüklátókörű német, illetve európai „nacionalista” volt, aki a német proletariátus nevében a németség civilizatórikus missziójáról beszélt Európában és szembefordult a „történelmen kívüli” szláv népek nemzeti felszabadulásának gondolatával, vagyis elítélte más népek nacionalizmusát. Végül Leninnél van egy domináns engelsi tradíció, ami azóta is él a munkásmozgalomban és a nemzeti tényező háttérbe szorítását jelenti, s ez kulminál a sztálinizmusban. Míg másfelől a nacionalizmus progresszív, antiimperialista szerepének marxi elve csak háttérbe szorítva jelentkezik Leninnél, s időről-időre csak ellenzéki áramlatként bukkan fel a marxizmusban.¹⁴

Levine álláspontját nem söpörhetjük félre, mint „ellenségeset” és

„alaptalant”, mivel a harmadik világ marxista és progresszív gondolkodói kivétel nélkül maguk is nagyon erősen hangsúlyozták, hogy alapvetően elégedetlenek azzal a szereppel, amelyet a nemzeti kérdés játszik a kor marxizmusában. Művek hosszú sora született, amelyek ezt az elégedetlenséget visszaviszik a klasszikusokig, és részletes elemzésekbe bocsátkoznak Marx, Engels és Lenin koncepciójáról. A fontos állásfoglalások közé tartozik Abdel-Maleké is, aki a nyugateurópai marxizmus válságát szembeállítja a hatvanas évek végén annak gyors terjedésével és fellendülésével a harmadik világban, amelynek alapvető akadályát a fennálló marxizmus Európa-centrikus jellegében látja. A proletár-nemzetek elvét fejtegetve – amely sajátos egyoldalúságával maga is kifejezi a hatvanas évek forradalmi fellendülését és elvárásait a harmadik világban – a kérdés elmélettörténetét visszaviszi a Kominternig, Szultan Galiev munkásságáig. A marxizmus egy olyan szükségszerű elméleti megújítása mellett érvel, amely nemcsak integrálja az alulfejlett nemzeti fejlődés problémáját, hanem egyenesen elméleti orientációja és forradalmi perspektívái középpontjába állítja azt.¹⁵ Hasonló törekvések és követelések egész sora született a hatvanas évek második fele óta a harmadik világ marxistái és progresszív gondolkodói körében, s egyáltalában véve elmondhatjuk, hogy a nemzeti kérdés marxista újragondolása az alapvető feltétele, sine qua non-ja a harmadik világ progresszív erőivel való mindenfajta párbeszédnek.¹⁶

Az utóbbi két évtized erőfeszítései ellenére még mindig elmondhatjuk Poulantzas-szal, hogy „még nem létezik a nemzet marxista elmélete”. Mindenekelőtt azért, mert szerintünk sem alkalmas a fejlett és az „öreg” európai nemzetekből kiinduló megközelítés a nemzet marxista elméletének megalapozására, hanem csak a nem európai, szervesen fejlődőből kiinduló megközelítés. Ezt a paradigma-váltást jelzi Poulantzas utolsó munkája is: „a nemzet nem azonos a modern nemzettel és nemzeti állammal, amely a kapitalizmus kialakulásával jelent meg Nyugaton.”¹⁷ A legutóbbi idők marxista gondolkodásának másik fontos jellemzője a nemzet és állam fogalmának szétválasztása, amely összeoladni látszik Nyugat-Európában, de igencsak divergál a harmadik világban. Mégpedig kétszeresen is, egyfelől a nyugateurópai nemzetek bővített újratermelése lépi át nemzeti határait, és hatol be a harmadik világ országaiba, másfelől az állam ott önállósul, betölti a külső védelmező szerepét és megelőzi a nemzet megjelenését vagy kibontakozását.¹⁸ Harmadrészt Poulantzas szembeszáll azokkal a „nyugati” marxista koncepciókkal, amelyek – elsősorban vagy kizárólagosan – a nemzeti piac, a nemzetgazdaság integráló és homogenizáló szerepé-

re, tehát egyedül gazdasági folyamatokra támaszkodva írták le a nemzet genezisét, s a fentiekből adódóan az állam, majd a nemzetállam döntő szerepét hangsúlyozza a nemzetépítés folyamatában, még Nyugat-Európában is, és ezen keresztül támadja a sztálini „empirista” nemzetfelfogás tradícióját a marxizmusban.¹⁹ De nemcsak azt hangsúlyozza, hogy a modern nemzet az állam terméke és a kapitalista állam funkcionális a nemzet létrejöttéhez és működéséhez, hanem azt is, hogy a nemzetköziesedés – mindenekelőtt a gazdaság világméretű integrációja – folyamatát gyakran eltúlozzák. A világgazdaság és világpolitika rendszereinek növekvő integrációja és a nemzeti szervezet fokozódó jelentősége nem ellentétes, hanem párhuzamos folyamatok.²⁰

II. A mai világkapitalizmus és a nemzeti fejlődés

A korai nemzetek kialakulása a világkapitalizmus centrumában egybeesett a világkapitalizmus keletkezésével, érett nemzetté válásuk a szabadversenyos kapitalizmus korszakával. Ám már az olasz és a német nemzeti fejlődés sokkal tudatosabb folyamat – a nemzetépítés – formáját öltötte és az imperializmus kezdeti időszakára tolódott el a 19. század második felében, Kelet-Európában az önálló nemzettéválás folyamata már egybeesett a kialakult imperializmus és az első szocialista forradalom időszakával. Nem véletlen tehát, hogy a nemzeti kérdéstről szóló kurrens szakirodalom alapkérdése és első számú vitapontja ez: Hogyan helyezhető el világtörténelmileg a nemzeti kérdés? A kapitalizmus világtörténeti kialakulásának (valamelyik) utolsó időszakában játszódnak le a mai nemzeti fejlődési folyamatok, amelyek ily módon megkésett jellegűek, vagy a szocializmus világrendszerre szerveződése (valamelyik) korai időszakában? A kérdés megválaszolása alapvető elméleti jelentőségű, de méginkább gyakorlati-politikai, hiszen az alternatíva előbbi tagja „mensevik”, az utóbbi tagja pedig „anarchista” választ sugallhat és sugall is az esetek többségében: a szocializmus erőinek meg kell várni, míg a kapitalizmusnak megfelelő fok, azaz a nemzeti fejlődés többé-kevésbé kibontakozik, hiszen addig szükségképpen eltakarja a társadalmi haladás problémáit illetve éppen ellenkezőképpen, a nemzettéválás és a szocializmus világrendszerre szerveződése szükségképpen összefügg, s ezért a „proletár nemzeteknek” viszonylag egyenes útja vezet mindkettőhöz.²¹ Mondanunk sem kell, hogy a marxista tradíciójú szakirodalomban az utóbbi variáns sokkal gya-

koribb, amelyik azt hangsúlyozza, hogy a harmadik világ országai számára a szocialista út és a nemzeti fejlődés összekapcsolódik, s ebből „logikusan” adódik, hogy a forradalmi erők derékhatát a mai világban a fejlődő országok jelentik.

I. Wallerstein legutóbbi publikációjában végigkíséri a viták sorát a marxizmusban a nemzeti kérdés és a szociális kérdés, „nacionalizmus” és „szocializmus” között. Szerinte az első nagy vita az I. Internacionáléban zajlott a múlt század 70-es éveiben a marxisták és anarchisták között arról, hogy a szocialista mozgalomnak szükséges-e a (nemzeti) állam mint szervezeti forma. A második vita a 19. század végén kezdődött arról, hogy támogassák-e a szocialisták a nemzeti mozgalmakat, amelyben az egyik álláspont a „szocializmust” szembeállította a „nacionalizmussal”, a másik pedig a kapitalista világrendszer elleni, destabilizáló mozzanatként tekintette, s ennyiben a „szocializmus” részének fogadta el. A harmadik vita a II. és a III. Internacionálé között zajlott le az 1918–19-es forradalmi periódus után, mivel az előbbi a nemzeti (és gyarmati) status quo-ból, a másik annak forradalmi átalakulásából indult ki, s néhány országban – elsősorban Kínában, majd Vietnámban – a kommunista pártok valóban élére álltak a nemzeti függetlenségi harcnak. A negyedik vita Wallerstein szerint a szocializmus egy országban sztálini koncepciója és a Togliatti-féle policentrikus kommunizmus álláspontja között zajlott, ami azt jelentette, hogy a szakasz kezdetén a Komintern az anti-nacionalista pozíció irányába befolyásolta a kommunista pártokat, míg utóbb, a hatvanas évektől kezdve újra a „nacionalizmus” és „szocializmus” egysége dominált a nemzetközi forradalmi mozgalomban. A hetvenes években azonban már úgy merült fel a kérdés, mivel egyesek szerint Kína, Kuba és Vietnam forradalmi tartalékai kimerültek, hogy szocialista forradalmak játszódtak-e le itt egyáltalán, vagy csak a „nemzeti forradalmak” egy sajátos variációjával van dolgunk: „Ami új manapság, az az állítás, hogy ezek sohasem voltak szociális mozgalmak, hanem lényegében mindig is nemzeti mozgalmak voltak, s hogy Mao Ce-tung, Hos Si Minh vagy Fidel Castro ... tulajdonképpen Kemal Atatürk vagy Nasszer változatai, akik a szociális mozgalom nyelvezetét használták fel.”²²

Wallerstein ezt a megközelítést nem fogadja el, sőt egyenesen válságtünetnek tekinti. Azon az állásponton van, hogy a kapitalista világrendszer még távolról sem érte el kibontakozásának tetőpontját, a világméretű osztályharc a burzsoázia és a proletariátus között is még kialakulóban van, amelybe beépülnek és alárendelődnek a többi „világrendszer-ellenes” moz-

galmak, mint a nemzeti függetlenségi harc. Wallerstein tehát a nemzetgazdasági szerveződés egész folyamatát a (kapitalista) világrendszer megszerveződéséből vezeti le, amely, ha egyszer megindult, kényszerítő mozzanatként jelentkezik az összes nép számára: „A megelőző kultúrtörténet szempontjából a mai világ csaknem valamennyi országhatára önkényes, sőt irracionális. Ez nemcsak a jelenlegi Afrikában van így, hanem a modern állam klasszikus terepén, Nyugat-Európában is. Ha egyszer már létrejött, akkor nyomás nehezedik minden államra, hogy alakuljon át jól körülhatárolt, kultúrálisan homogén és exkluzív nemzeti állammá.” Számára azonban az a fontos, hogy a nemzetgazdasági kényszere bizonyos alkalmakkal szorosan összekapcsolódik a szocialista mozgalmakkal: „Meg kell különböztetnünk azt a ritka, de igen fontos esetet, amikor a nacionalizmus erőteljes világrendszerellenes mozgalmat képes mobilizálni, s ezért az egész világ gazdasági politikai rendszerét befolyásolja, azoktól a gyakoribb esetektől, amikor a nacionalizmus magán a világrendszeren belül működik, mint annak létezési módja.”²³

A világhelyzet hasonló értékelését adva Amin legutóbbi munkájában azt fejtegeti, hogy „Egyet kell értenünk Wallersteinnel, miszerint nem a nemzet az állam eredete, hanem az állam hozza létre a nemzetet, mint nemzet-államot a világ gazdaságban... nehéz előrelátni azonban, hogy az új nemzet-államok egyáltalán létrejöhetnek-e, ha a világ gazdaság már perifériális államokká redukálta őket... (ezért) A nemzeti függetlenségi mozgalom jelentősége a harmadik világban (és Kelet-Európában) véleményem szerint alapvető a szocializmus előrehaladása szempontjából.”²⁴ Valóban nehéz előrelátni a harmadik világ nemzetjeinek jövőjét, azt, hogy az adott világrendszerben mennyire képes a nemzeti fejlődés egyáltalán kibontakozni, azzal a következtetéssel azonban mindenképpen egyetértünk, hogy az „A nemzet elméletét még létre kell hozni.” Ha pedig áttekintjük a szakirodalmat, azzal a sajátos paradoxonnal találjuk szemben magunkat, hogy a szerzők egy-egy nemzeti fejlődésre koncentrálnak, annak alternatív fejlődési lehetőségeit vizsgálják, mégis „elvetik a modernizációs elméletnek azt a feltevését, hogy az alulfejlődés tanulmányozásának egysége a nemzeti társadalom.” A nemzeti társadalom vizsgálandó és mégsem az, mivel „A függőségi elmélet feltevése szerint a nemzeti vagy regionális egység fejlődése csak a világméretű politikai-gazdasági rendszerbe való történelmi beillesztéssel vizsgálható.”²⁵ Ennek a paradoxonnak a körüljárását és feloldását kísérelik meg azzal, hogy megkülönböztetik a függést (dependence) és a függőséget (dependency), amelyben az előbbi csak kül-

ső, mechanikus függést jelent, az utóbbi viszont a nemzeti államok olyan integrálását a világrendszerbe, amely belső struktúraként (is) jelentkezik: „A függőségi elmélet...megkísérli megvilágítani a perifériának a nemzetközi kapitalista rendszerbe való integrálását és ennek fejlesztési következményeit. Ahelyett, hogy az egységes nemzet-államokra koncentrálna, az elemzés síkja az osztályok struktúrájára, a helyi osztályok és a nemzetközi tőke, bankok és vállalatok közötti szövetségre tevődik át. Másszóval, a függőségi elmélet elveti a függési koncepciót, amely szerint az egységes nemzetállam a főszereplő.”²⁶

A modernizációs és a függőségi elméletek között nem finom fogalmi különbségek vannak. A nemzeti fejlődésre vonatkozó koncepciójuk éppenséggel végletesen ellentétes. A modernizációs paradigma a nemzet-atomokra épül, amelyek között a kölcsönhatás a fejlettebbekből indul ki, és egyértelműen fejlődést indukál, vagyis teljességgel a nagyobb nemzeti integráció irányában hat a fejletleneknél. A függőségi elmélet paradigmája szerint – amelyet O. Sunkel világosan kifejtett a *Transnational Capitalism and National Disintegration in Latin-America* (1973) c. tanulmányában – a világgazdaság centrumának fejlett nemzetei nem a fejletlen nemzetek integrációja, hanem dezintegrációja irányában hatnak, vagyis gátolják a nemzetgazdaság koherenciájának, a nemzeti állam belső szervezetének és a nemzeti identitás-tudatnak a kialakulását, s ezzel valójában leblokkolják a nemzeti fejlődést a harmadik világban.²⁷ A fejlődő országok nemzetgazdaságát sokkal inkább a fragmentálódás, a szétesés további tendenciái jellemzik a világgazdaság szorításában, ezért merült fel a nemzeti – főleg a gazdasági – függetlenség szinonímájaként a nemzeti önerőre támaszkodás (self-reliance) elve, mégpedig regionális keretben, több ország együttműködésében.²⁸

Így kerül a mai világhelyzetben a *nemzet* és az *állam* a vizsgálat középpontjába. Az állam válik főszereplővé, amely beindítja, fenntartja és megvédi az önálló nemzeti fejlődést. Éppenséggel a gazdasági fejlődésre koncentrálás miatt politika- és államcentrikusak manapság az ideológiai irányzatok a fejlődő világban, hiszen a *gazdasági* fejlődés csak *állami-politikai* eszközökkel érhető el, ahogy korábban ideológia- és kultúra-centrikusak voltak, amikor az állami-politikai önállóság elérése volt napirenden, amelyhez az *ideológia* és a helyi kultúra mozgósító erejére volt szükség. Nemzet és állam találkozása a gazdaság felől az *államkapitalizmus*, a politika felől a *nemzeti állam* fogalma. James Petras, aki elsősorban az utóbbi kérdésben, s főleg a latin-amerikai forradalmi stratégia kidolgozásában ér-

deklét, maga is erőteljesen húzza alá az előbbi, az államkapitalizmus szükségességét a mai nemzetévválási folyamatban: „A 20. század utolsó negyedében, szembeesítve a multinacionális korporációk hatalmas erejével, mindenféle nemzeti törekvés a harmadik világban az állam rendkívüli módon kiterjesztett szerepét követeli meg... A világkapitalizmus centruma részéről fokozódó nyomás következtében... a nacionalista állam marad az új nemzetközi munkamegosztásban a teljes alárendelés és fragmentálódás elleni harc utolsó bástyája... Ezért a kívülről irányított iparosítással szemben a harmadik világ a nemzeti államkapitalista modellt fogadja el.” Az államkapitalizmus „szociológiáját” illetően Petras – miként a latin-amerikai radikálisok általában – igen kritikus a nemzeti burzsoáziával szemben, vagyis az államkapitalizmust ellenük irányuló struktúrának is értelmezi. Szerinte a progresszív nemzeti burzsoázia fogalma eleve a francia forradalmak történetének félreértelmezésén alapul, továbbmenve azonban egyenesen arról van szó, hogy „Minél jobban beépül a nemzeti tőke a kapitalista világrendszerbe... annál kisebb a valószínűsége annak, hogy a nacionalista forradalmakat a nemzeti magánburzsoázia vívja meg.”²⁹ A nemzeti fejlődés hordozójaként tehát az állam jelenik meg, s mögötte az „új középosztályok”, amelyek államkapitalista struktúrába szerveződve egyúttal egy új típusú nemzeti államot is létrehoznak.³⁰

A nemzet és az állam ellentétesen egységes mozzanatait helyezi az elemzés középpontjába Giovanni Arrighi is, amikor az imperializmus történetét felvázolja. Kétféle imperializmus-elmélet, Hobson és Hilferding vitája jelenti a nyitányt és jelzi egyfelől a történelmi fejlődés eltérő modelljeit, másfelől az elméleti viták ellentétes tradícióit: „Hobsonnál a fináncsőke kifejezés supranacionális egységet jelentett, amelynek nem volt köze semmiféle termelési apparátushoz, Hilferdingnél viszont a fináncsőke nemzeti jellegű egység, amelynek kapcsolata a termelési apparátussal nagyon is közeli.”³¹ Arrighi szerint mindkettő egy történelmi realitást írt le, Hobson korában az angol imperializmus „állami” imperializmus volt és nem a „nemzet” kiterjeszkedése – ahogy a korábbi angol világbirodalom a „nemzeti” imperializmus jegyében született –, míg Hilferding idején a német imperializmus újólag „nemzeti” imperializmus volt, vagyis közvetlenül összekapcsolódott a nemzetépítés feladataival, akárcsak Japánban. Az állami imperializmus alapvető jegye a „formális birodalom” kiterjesztése, míg a nemzeti imperializmus magát a nemzetet akarja kiterjeszteni, tehát nagy hangsúly van a terjeszkedésében Arrighi szerint a környező területek vagy távolabbi térségek kulturális-nyelvi asszimilációján vagy ép-

penséggel telepes gyarmatok stb. létrehozásán. A kétfajta, közvetett és közvetlen függés illetve alárendelés megkülönböztetése Arrighi elméletében már csak azért is fontos, mert szerinte a második világháború után újra fordult a kocka, s a gyarmattartó hatalmak nemzeti imperializmusával vagy azok mozzanataival szemben az Egyesült Államok, mint a „gyarmatokon jelentkező nacionalizmusok természetes szövetségese, az önállóság és a nemzeti függetlenség biztosítója jelent meg”. S így jött létre az újabb állami imperializmus korszaka, amíg tartott a Pax Americana, amelyben újjólag a formális birodalmi jelleg, a közvetett függés dominált.³²

Az amerikai állami imperializmus tehát egy olyan korszakban bontakozott ki, amelyet a fejlett nemzetek megléte és a fiatal nemzetek széleskörű színrelépése jellemez, vagyis a „globális nacionalizálódás”, s eleve azon feladat előtt állt, hogy ezeken a nemzeti formákon belül és keresztül képviselje az amerikai expanzionizmus érdekeit. A közvetett függés – működő tőke beruházás vagy hitelnyújtás stb. – illetve a multi- vagy transznacionális társaság térhódítása ezért egyben válasz is az új szituációra, amelyben a világkapitalizmus centruma számára a fejlődő országok nemzetivé válása egyszerre elkerülhetetlen és megakadályozandó. Ebből a helyzetből csak egy kiút van számukra, magukba az új típusú nemzeti formákba való beépülés az osztálystruktúra közvetett és a gazdasági függés közvetlen eszközeivel. Márpedig ez az, amit a latin-amerikai függőségi iskola a maga elméleti eszközeivel a nemzeti egység paradoxonaként megragad és leír. A nemzet egyszerre van létrejövőben és eltűnőben, hiszen formái úgy alakulnak ki, mint a külső függőség közvetítésének formái. De leírhatjuk ezt a folyamatot egy kettős paradoxonként is, amelyben egyfelől a multinacionális vagy transznacionális vállalatoknak és a hozzájuk kapcsolódó nemzetköziesedés tendenciájának nagyon egyértelmű nemzeti – amerikai, japán, nyugatnémet – arculata van, másfelől a harmadik világban egyszerre erősödnek és a világgazdaságba való integrálással gyengülnek a nemzeti fejlődés keretei. A főbb tendenciákat azért kell paradoxonként megfogalmazni, mert általában az ellentétes oldalakat szétválasztva és izolálva ábrázolják, vagy a nemzetköziesedés tendenciáját mint amely a világ minden nemzeténél szétveti és korunkban már véglegesen túllépi a nemzeti kereteket, vagy a nemzetállamok sohasem látott erősségű elkülönülési tendenciáját, amelyet gyakran határozott visszalépésnek mutatnak be a Pax Britanica aranykorához, a 19. század kozmopolita világához képest.³³

Am hasonló paradoxonok jelentkeznek a nemzeti állam politikai berendezkedése vonatkozásában is. Az amerikai modernizációs irodalom,

különösen a politikatudomány számára a modernizáció, a nemzeti fejlődés és a nyugati típusú demokratikus berendezkedés kialakítása azonos folyamatok voltak, vagyis a modernizáció célja a „polgári” nemzet létrehozása. Ezt a tézist a legátfogóbban G. Almond fejtette ki a Colemannel közösen kiadott *The Politics of Developing Areas* (1960) c. munka bevezetésében, amelyről D. Rustow azt írta, „Almond dicséretesen a nyugati politológusokat elküldte a harmadik világ tanulmányozására, de sajnálatos módon olyan elmélettel felruházva küldte el őket, amely sokkal nyugatiasabb volt, mint saját maga is gondolta volna.” Már a hatvanas évek történései alapján véve rázkódtatták meg ezt az Almond-féle nemzeti fejlődés-modellt, de ő még egy évtized múltán is ragaszkodott eredeti koncepciójához. Valóban demokratikus folyamatok nem játszódtak le ugyan a fiatal nemzetek kialakulásakor, vélte 1970-ben Almond, de „Ázsia, Afrika és Latin-Amerika új, modernizálódó nemzeteiben a felvilágosodás és a demokratizálódás folyamatai elkerülhetetlenül érvényesülni fognak.”³⁴ Bár Almond és iskolája képviseli a nyugati politológiában a nemzeti állam kialakulása elméletének fő irányát és derékhadát, a nemzettéválás politikai-államberendezkedési koncepcióit áttekintve sokkal fontosabbak számunkra azok a polgári elméletek, amelyek szakítottak a modernizációs teória evolucionista beállítottságával és alapvető értékeivel. Ezek az eltérő koncepciók a harmadik világ nemzettéválási folyamatainak specifikumát keresték és az „átmeneti” formákat állították vizsgálatuk középpontjába. Mindenekelőtt Riggs „prizmatikus társadalom” koncepciójáról van szó, amely azt vizsgálja, hogy a kívülről erőszakosan bevitt politikai struktúrák és a helyi-nemzeti politikai struktúrák hogyan alkotnak egy rendkívül instabil egységet, amelyben a „kormányzó elit” sokszor adminisztratív sem vagy alig képes összetartani az új nemzetet.³⁵

R. Bendix úgy összegezi azt az „átmeneti” állapotot, hogy „a mi generációnk alapélménye az, hogy az európai expanzió váratlan hatásai elég hatékonyak voltak a meglévő társadalmi szerkezet aláásásához vagy megsemmisítéséhez, de gyakran nem voltak elég hatékonyak ahhoz, hogy életképes struktúrákat alakítsanak ki.” Bendix, a „nemzetépítés” egyik kiemelkedő polgári szakértője és úttörője szerint tehát a demokratikus ideál a harmadik világ nemzetei kialakulásában inkább kárt okozott, mint hasznot, bár végső soron ő is fenntartja a nyugati típusú demokratikus nemzetet, mint végcél. A nyugati politológus szerzők más úton, a politikai berendezkedés logikája felől jutnak el ugyanazon felismeréshez, mint amelyet már fentebb az államkapitalizmust vizsgálva jeleztünk. Nevezetesen Bendix

szerint „a megkésették iparosítása a politikai kezdeményezés igen magas fokát tételezi fel,”³⁶ vagyis egy olyan fiatal nemzetállamot, amely politikai eszközökkel a gazdaság feladataira koncentrál. Ezt az aspektust a legmarkánsabban David Apter fejt ki, aki szerint a kialakulóban lévő nemzeteknek centralizált és hierarchizált mobilizációs rendszere” van szükségük.³⁷ Ám ezek az elvek már a demokratizációs elmélet felhőtlen, optimista időszakában is rejtve adottak voltak, hiszen a demokratizálást L. Pye már 1962-ben is úgy képzelte el, hogy létrehozzák a „modernizálók közösségét, mint a stabilitás szigetét a nemzetépítési folyamatban”, vagyis felülről és centrálisan irányított nemzetváltási folyamatról van szó.³⁸ Mégpedig úgy, hogy a „modernizáló elit” maga, miközben a nemzet létrehozásán fáradozik, a politikai elitek nemzetközi közösségéhez tartozik, amelyet már most a fejlett demokrácia amerikai értékrendje jellemez. Nem véletlen, hogy ezek a nemzetietlen nemzeti elitek nem tudták betölteni a feladatukat, s ezért a nyugati politikusok és politológusok fokozatosan feladták a demokratikus nemzetek kialakítását mint közvetlen célt a harmadik világban. Az értékrend tengelyébe a rend és a stabilitás fogalma került, vagyis közvetve-közvetlenül annak bevállása, hogy mindenekelőtt a gazdasági és politikai világrend status quo-jának fenntartásában érdekeltek.³⁹

A hatvanas-hetvenes évek tanulságai alapján és a fenti polgári modernizációs elméletek reakciójaként a marxista és radikális koncepciók tehát maguk is a meglévő világrendből indultak ki a harmadik világ nemzetváltási folyamatainak tanulmányozásában. Johan Galtung „strukturális imperializmus” elmélete szerint „A világ központi és periférikus nemzetekből áll”, s az utóbbiakat a gyarmatosítás periódusában eleve úgy hozták létre, hogy a gyarmattartó hatalom „a multilaterizmust minimálisra csökkentette és ...az anyaország töltötte be számukra a világra nyíló ablak szerepét”. A mai imperializmus függési rendszerét Galtung a gazdasági, politikai, katonai, kommunikációs és kulturális imperializmus szemszögéből vizsgálja, mint a fiatal nemzetek kialakulása leblokkolását. Ezeket a formákat történelmileg is értelmezi, az imperializmus első történelmi szakasza a gyarmatosítás, mint közvetlen fizikai megszállás, politikai és gazdasági függés, amelyet a jelenben felvált a neokolonialista közvetett függés a nemzetközi szervezeteken keresztül, s a jövőben a kommunikációs és a kulturális imperializmus fog dominálni a maga még finomabb és közvetettebb rendszerével.⁴⁰

Galtung elméletével megegyezően Osvaldo Sunkel is abban látja a jelenlegi időszak sajátosságát a fejlődő országok nemzetváltási folyamatai-

ban, hogy végbemegy a kapitalizmus transznacionalizációja. Ennek közvetlen következménye a fiatal nemzetek dezintegrációja, amely azonban Sunkel szerint fokozatosan átmegy „reintegrációba”, amely már a transznacionalizációval szembeni ellenállás eredménye. Sunkel sorra vizsgálja a nemzeti reintegráció gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai dimenzióit, s végkövetkeztetése optimista, mivel szerinte ezek a nemzeti reintegrációs folyamatok végülis felülkerekednek a harmadik világban.⁴¹ Más szerzők a nemzetközi államkapitalizmus és a nemzeti államkapitalizmusok szembeállítására koncentrálnak, s azt vizsgálják, hogy a kapitalizmus hogyan legitimálja magát a politikai világrend és a nemzeti államok sokasága ellentétes tendenciáin keresztül.⁴²

A fejlődő országok nemzetté válásával foglalkozó rövid áttekintésünkben és elemzésünkben két konklúzió adódik: 1. a nemzeti kérdés még jórészt megoldatlan elméleti probléma a marxizmus számára, mindenekelőtt a jelenkori fejlődést illetően, 2. az európai nemzetekből való kiindulás nem alkalmas sem a harmadik világ nemzetei, sem a nemzeti kérdés általában való megragadására, ahogy a nemzetépítés nyugati modellje a gazdaságban, a politikában és a kultúrában, a gyakorlatban is kudarcot vallott az utóbbi két évtizedben a fejlődő világban. Ezért az alábbiakban, korábbi kezdeményezéseink alapján egy olyan modellt próbálunk felvázolni, amelynek kiinduló paradigmája a harmadik világ nemzetté válása, s ennek alapján tipizálja és klasszifikálja az összes nemzetté válási folyamatot.⁴³

III. A nemzeti fejlődés lényege és eltérő folyamatai

Feltevéseink szerint a nemzetté válás folyamatai alapvetően eltérő módon játszódnak le a világkapitalizmus centrumában és annak periferiáján. Ez előbbit *szerves*, az utóbbit *szervetlen* modellnek nevezzük, s megpróbáljuk bemutatni kölcsönös feltételezettségüket és belső, lényegi összefüggésüket. A szerves modell közvetlenül csak Nyugat-Európa néhány országára érvényes – elsősorban Angliára –, a szervetlen modell pedig a maga közvetlenségében Fekete-Afrika országaira és más, igen fejletlen országokra. A többi ország ezen széles diapazon mentén helyezkedik el, történelmileg és térbelileg távolodva a világkapitalizmus centrumától egyre markánsabbak és dominánsabbak a szervetlen fejlődés jelei. A Nyugat-Európán túli térségeket is – így Közép-Kelet-Európát is – már inkább a szervetlen modell jellemzi, bár itt még színezi a történelmi fejlődést a

szerves modell néhány vonása, de a félperiféria térségein túljutva már a szervesetlen modell egyre tisztább esetei lépnek elő. Nemcsak arról van szó tehát, hogy megszabaduljunk egy rosszul feltett kérdéstől, ti. a nemzeti fejlődésnek a nyugat-európai szerves modellből való levezetéséből, hanem nagyon kell vigyáznunk az általánosítás mértékével is. Egyrészt vannak közös vonások, amelyek a világkapitalizmus fejlődéséből adódnak, és ennyiben minden nemzettéválási folyamat lényegét alkotják, de a mezőny rendkívüli mértékben elkülönöződik, ezért az *általános* jegyek után a *különös* mozzanatokra, a nemzeti fejlődés *tipizálására* kell figyelmet fordítanunk. Az elmondottakból mindenesetre következik, hogy szó sem lehet valamiféle ismétlésről a „megkésetttség” mértékében, ellenkezőleg, a nemzettéválás kiinduló feltételei a világrendszerben eleve egy eltérő utat jelölnek ki.

Elméleti kiindulópontunk tehát az, hogy a *világkapitalizmus* és a *nemzeti kapitalizmusok* különböző jellegéből és dinamikájából kell az egész nemzettéválást levezetni, mivel a világkapitalizmus nem homogénizál, hanem „heterogénizál”. Míg a centrum nemzetek fejlődése azt az objektív látszatot sugallja, miszerint ez a „normális” és általános modell, amelyet követni kell, s amely *belső* fejlődésen alapszik, addig a periféria oldaláról való közelítés megmutatja, hogy itt kivételes folyamatok játszódtak le, amelyek lényegük szerint utánozhatatlanok, mert olyan külső feltételrendszerre épülnek, amely kizárja követésüket. Ezért van módszertani fölénye és elméleti prioritása a perifériáról kiinduló vizsgálatnak, hiszen a centrumban játszódó, szerves folyamatokat is gyökeresen más megvilágításba helyezi, mint a szokványos, tradicionális megközelítés.

A szerves modell jegyei szerintünk a következők:

1. A világkapitalizmus centrumában a nemzeti fejlődésnek a 16. században, a világkapitalizmus fejlődése kezdetén, már határozott *történelmi előzményei* voltak, s így a kapitalizmus és a nemzet fejlődése egyidejűleg ment végbe, s ez a külső és belső folyamat felerősítette egymást, pozitív visszacsatolást jelentett mindkét irányban.

2. A *pozitív visszacsatolás* lényege az, hogy a középkori gazdaságra jellemző zárt, „hibás kör” áttörése – az alacsony termelékenység – alacsony életszínvonal (kereslet) – alacsony felhalmozás körei –, tehát a belső, nemzeti piac dinamikájának kiépítése és egységes egésszé integrálása a *külső piac* világgpiaccá való kitágításán alapult, s így a nemzetgazdaság kialakulása feltételezte a létrejövő világgazdaságban való domináns pozíciót.

3. A világrendszer létrehozása tehát állandó és folytonos *agressziót*

jelentett a világ többi országai és népei iránt, gazdasági, politikai és kulturális területen egyaránt, maga a nemzetállam is ebben a többi centrum-állammal való *éles konkurenciaharcban* született a világrendszerben való dominanciáért illetve szerepkörért, s ez a harc tükröződik vissza a centrum nemzetei identitás-tudatában és kulturális fölényének ideológiájában is.

4. A nyugat-európai nemzetévlási folyamatok végeredményben így nem serkentették, hanem éppen ellenkezőleg, leblokkolták a világ többi részén, a kapitalista világrendszer perifériáján a nemzetévlási folyamatokat, mivel saját *belső dinamikájuk a periféria alávetésén, a gazdasági, politikai és kulturális világalmon alapult.*

A centrum és a periféria nemzetévlási folyamatai a kapitalista világrendszerben ezek szerint nem azonosak, ismételhetők, s még csak nem is párhuzamosak, hanem mélységesen ellentétesek és ellenségesek. Ezért a szervesen modellt tulajdonképpen a szerves modell ellentétes meghatározásaiban lehet leírni az alábbiakban:

1. A világkapitalizmus perifériáján a nemzeti fejlődésnek lényegében *nem voltak előzményei*, amikor a világkapitalizmus fokozatosan elérte és alávetette magának a térséget. Azok a nagyméretű államalakulatok, amelyek több ezer vagy több száz éve fennálltak (India, Kína stb.) nem nemzeti jellegű integrációk voltak, bár bizonyos elemeik komoly szerepet játszottak a későbbi nemzetévlásban.

2. A periférián a nemzetévlási folyamatokat a világkapitalizmus terjedése, tehát *külső folyamatok* váltották ki, amelyek egyben ki is zárták a nemzetévlás feltételeit, tehát a nemzetgazdaság, a belső piac önálló politikai állam keretében való megszervezését, vagyis a gazdasági, politikai és kulturális integráció folyamatait. Éppen ellenkezőleg, nem megszűntek, hanem felerősödtek a gazdaság „hibás körei”, hiszen mindvégig a külső, a világpiacon dominált a belső piaccal szemben.

3. A nemzetévlás tehát mindenekelőtt követelményként, elvárás-ként a kultúra és az ideológia síkján – a *kulturális rezisztencia* – formájában jelentkezett a világkapitalizmus perifériáján, mint a centrum nemzetei agresszív, hódító tevékenységével szembeni védekezési folyamat, *defenzív magatartás* lényegében egyetlen lehetséges formája a politikai függetlenség elvesztésével. Ez a kulturális rezisztencia vált azután az önálló nemzeti fejlődés kiindulópontjává és mobilizáló erővé, amely a nemzetévlás programját hordozta.

4. A perifériális nemzetek kialakulása tehát „*felülről*” kezdődött meg, először a kultúrában jelentkezett, mint nemzeti (népietnikai) iden-

titástudat, amely szilárd bázist kapott a politikai függetlenség elnyerésével létrejött *nemzetállamban*, s amely megpróbált ezen a bázison nemzetgazdaságot is teremteni a világgpiaci ellenállással szemben. A dekolonializáció időszakában azonban felerősödtek az újonnan felszabadult országok egymásközi ellentétei is, amelyek felfokozták ugyan a nemzeti identitás-tudat kialakulását, de mind erősebben gátolják a nemzeti állam megszilárdítását a folytonos határvitákkal, sőt a nemzetgazdaság integrációját még gyengébb országok alárendelésére irányuló törekvésekkel.

Ha most ezt a két, alapvetően eltérő folyamatot belső lefutásában tekintjük, akkor az elsőt joggal nevezzük szervesnek, a másodikat pedig szeretlennek. Nevezetesen a nyugat-európai fejlődésben alapvető és „húzó” szerepe van a nemzetgazdaság fejlődésének, a nemzeti piac integrációjának és a világgazdaságban való részvételnek, ezt támogatták és fejezték ki a nemzeti állam megszerveződésének és a nemzeti identitás-tudat kialakulásának folyamatai. A társadalom lényeges szférái tehát egymásra épültek és szervesen kapcsolódtak egymáshoz, vagyis belsőleg is egy pozitív visszacsatolás és a szférák együttes bővített újratermelése jellemezte a folyamatot: a nemzetgazdaság fejlődése elősegítette és megkívánta a nemzeti állam és a nemzeti kultúra fejlődését, illetve azok előlegezték, stimulálták és támogatták a nemzetgazdaság kibontakozását.

A periférián ez a belső folyamat alapvetően másképp, ellentétesen játszódott le. Először is más volt a szférák kiépülésének „sorrendje” a kívülről és „felülről” jelentkező nemzettévalási folyamatban, hiszen a legkorábban a kulturális szféra, mint a nemzettudat és az identitás közvetlen előzménye jelent meg, amely a kulturális rezisztenciában gyökerezett, aztán – felemás módon – a politikailag független nemzetállam, amelynek kiépítése önmagában véve is többévtizedes folyamat. A fejlődő országok többségében még maga a nemzetállam kialakulása is kezdeti stádiumában van, nem is beszélve a nemzetgazdaságról, amelynek viszonylagos autonómiája és belső integrációja még rendkívüli mértékben hiányzik. De a sorrendiség még önmagában véve nem hordozója a szeretlen jellegnek, sokkal inkább arról van szó, hogy már a függés vagy gyarmatosítás korában a periférián heterogén társadalmi struktúrák, hibrid társadalmi viszonyok jönnek létre, amelyek egy sajátos dezintegráció vagy fragmentáció termékei, egyfelől a kapitalizmus és prekaptalizmus összeötvözését jelentik, amely megtestesíti a külső függést, másfelől felbomlik az adott ország szerves egysége, részei vagy társadalmi életének, termelési struktúrájának különböző mozzanatainak nem szervesen illeszkednek egymáshoz, nem alkotnak egészet,

nem erősítik fel egymást, hanem ellenkezőleg, csak külső közvetítéseken keresztül kapcsolódnak egymáshoz és egymáshoz való viszonyukban is mint idegen testek egy „szűkített újratermelés” feltételeit alkotják. Ezt a dezintegrációt megtestesíti az anyaország kiszolgálására kiépített fizikai és társadalmi infrastruktúra éppúgy, mint a magasabb termelési formák enklávé jellege, a képzett munkaerőben és termelőeszközben való külső függése stb. Sajátos módon a fejlődés szerves jellege és belső egyenletlenségei csak felerősödnek a függetlenség elnyerése, a nemzettévalás megindulása periódusában, mégpedig éppen olyan mértékben, hogy mennyire jelent ez valódi gazdasági, politikai és kulturális függetlenséget, hiszen az egész társadalmi élet az anyaország közvetlen-közvetett részvételére épül. A harmadik világ fejlődési válsága (developmental crisis) a fejlődő országokban belső folyamatként tehát úgy írható le, mint éppenséggel a nemzettévalás válsága: a gazdasági instabilitás politikai instabilitást szül és viszont, vagy tovább bővítve a kört a gazdasági önállóság és fejlesztés az állami apparátus kiépítését követeli meg (államkapitalizmus), de következménye az lesz, hogy a rohamosan növekvő bürokrácia elszívja a fejlesztési alapokat a gazdaságtól. Egy idegen struktúra alakul ki, amelynek tagjai (állami vagy bürokratikus burzsoázia) sokszor idegen érdekeket érvényesítenek és idegen értékeket, életstílust valósítanak meg, ami csak fokozza a társadalmi ellentéteket és az instabilitást.

Ezek a negatív visszacsatolások – amelyeket sokkal szélesebben kellene még jellemezni – jellemzik napjaink nemzettévalási folyamatait a harmadik világban. Ha most visszatérünk azonban a két modell szembeállítására, az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. A nemzet egy olyan sajátos gazdasági, politikai és kulturális integráció, amely a világkapitalizmus alapegysége, s amelynek sajátos történelmi genezise van a világkapitalizmusban elfoglalt hely és játszott szerep függvényében.

2. A nemzettévalásnak a világrendszerben két ellentétes alaptípusa van, az „európai” nemzet – vagyis a centrum nemzetei –, s ez a nemzet típus az, amelynek alapmeghatározását úgy adhatjuk meg Marx szavait követve, hogy *az „európai” nemzet az, amely más nemzeteket elnyom* és ezen alapul történelmi dinamikája. A másik típus a perifériális nemzeti fejlődés, mint a nemzeti alulfejlődés modellje, amely a maga negatív visszacsatolásaival a fenti fejlődés dinamikáját mindmáig fenntartja.

3. A nemzettévalás folyamata olyan folyamat, amely végigkíséri a világkapitalizmus fejlődését, s napjainkban még sem a fejlődő országok

nemzettéválása, sem a világkapitalizmus kialakulási folyamata nem zárult le. Ezért a mai nemzettéválási folyamatok olyan sajátos közegben játszódnak le, amelyet a kapitalista és szocialista világrendszer együttes létezése és a szocialista forradalom perspektívája jellemez.

Éppenséggel ez az utóbbi világtörténelmi keret az, amely megadja az alapot a nemzettéválási folyamatok tipológiájához. A fentiekben ugyanis megadtuk a nemzettéválás általános vonásait, amelyeket csak antagonisztikus folyamatként lehet megragadni, hiszen csak a szerves és szervetlen folyamatok egymásnak feszülő egységeként léteznek. Azt is mondhatnánk, hogy az általános vonások egyfelől a világkapitalizmus megszerveződésében, másfelől annak helyi-belső egységei kialakulásában ragadhatók meg, tehát két integrációs folyamatban, amely a kapitalizmus belső kölcsönhatását jelenti (az adott vonatkozásban most eltekintünk a tőkés vállalattól, mint mikroökonómiai egységtől, azaz a tőkés gazdaság harmadik szintjétől és ennek társadalmi megfelelőitől). Mindkét integrációs folyamat a gazdasági, politikai és kulturális (ideológiai, kommunikációs) szerveződési formák jellemzik, amelyek lényege a heterogén és homogén struktúrák kölcsönös létezése mindkét szinten. Nevezetesen a *világkapitalizmus* egyrészt *homogenizál* annyiban, hogy kiterjeszti az egyszerű és tőkés árutermelés bizonyos törvényeit, politikai stabilitást épít ki („Pax Britannica”) és kulturális-nyelvi-kommunikációs csatornákat, sőt sajátos identitástudatot termel (a brit kultúrkör); másrészt *heterogenizál* annyiban, hogy az összes fenti viszonyok asszimetrikusak, a centrumban „tiszta” kapitalizmust termelnek, a periférián pedig a prekapitalista viszonyokat termelik újjá (például a reális és formális alárendelés a tőkének ellentéte, mint a közvetlen erőszak hiánya vagy jelenléte), politikai függést rendszeresítenek, és az új tudatformán *belül* kitermelik a kulturális rezisztenciát. Hasonlóképpen a *nemzet* egyfelől a világkapitalizmussal *szemben*, tehát *kifelé homogenizál*, nemzeti érdekközösséget teremt, mint az objektív érdekek egyezését a társadalom összes osztályai számára világgazdaságilag előnyösebb pozíció kivívására és biztosítására, s ez integrálja a nemzetet gazdaságilag (nemzetgazdaság), politikailag (nemzetállam) és ideológiailag, egészen a nemzeti identitástudatig, mint egyfajta sorsközösség tudatáig és közös nemzeti karakter kialakulásáig; másfelől a nemzet *befelé*, belső struktúráját tekintve heterogenizál, a modern nemzet kiépülése egyúttal a modern, antagonisztikus társadalmi osztályok kialakulása is, amelyek igen egyenetlenül részesednek a nemzeti fejlődés előnyeiből és hátrányaiból, amelyek a belső struktúrát a gazdasági, politikai és ideológiai osztályharc színterévé változtatják.

Ha a nemzet világtörténetét vizsgáljuk, a típusok kézenfekvően adódnak a külső és belső folyamatok találkozásából, és pedig abból, hogy a világkapitalizmus milyen szervezetségi fokán kerül sor meghatározott belső integrációs folyamatok beindítására, fenntartására avagy végigvitelére. Természetesen igen fontosak az ún. történelmi előzmények is, ezek jelentőségét azonban nem szabad eltúloznunk, hiszen ezek is csak a világkapitalizmus dinamikája vonatkozásában nyerhetnek jelentőséget, mégpedig aszerint, hogy az adott területet a világkapitalizmus milyen funkcióban kívánja rendszerébe beépíteni, s a többévszázados gyarmati múlt komoly történelmi előzményekkel rendelkező országokat szétválaszthat, illetve összeköthet egymással. Ezért tipológiánkban a történelmi előzmények kérdését mindig a világkapitalizmus scenáriójába beépítve vizsgáljuk, hiszen például India és Kína eltérő világgazdasági szerepét a 18–20. században nem annyira belső adottságaik, hanem sokkal inkább az angol világbirodalom igényei és lehetőségei alakították. Ugyanakkor szükséges leszögezni, hogy itt nem kívánunk kitérni a nemzeti fejlődés és az osztályok, nemzeti függetlenségi harc és osztályharc viszonyának kérdésére, amit másutt a harmadik világ társadalmi struktúrája kapcsán részletesebben megvizsgáltunk.⁴⁴

A világkapitalizmus scenárióját követve az alábbi típusok és altípusok tárulnak elénk aszerint, hogy milyen fázisban kezdődött meg és játszódott le különböző térségekben a nemzetivéálás, hozzátevé, hogy egy másutt, korábban megjelent nemzeti szerveződés kondicionáló feltétellé, meghatározó jellegű adottsággá válik minden következő számára, hiszen a világkapitalizmusban egy hozzá képest domináns hely elfoglalását jelenti. Akkor is, ha jól tudjuk, hogy bizonyos régiók és országok nem közvetlenül kapcsolódnak egymáshoz, hanem gyakran csak a világkapitalizmus egész rendszere illetve vezető hatalmai közvetítésével. Ami azonban végülis elénk táru, az egy ún. zero összegű játék (zero sum game), az alábbi tipizálás tehát egyúttal egy valóságos hierarchia is, nemcsak kronológiai avagy fejlettségi sorrend:

1. eredeti „európai” típus: angol, francia, holland, belga fejlődés;
2. kibővült „európai” típus, német, észak-amerikai, japán, skandináv;
3. „fiatal centrumok”, volt angolszász telepes gyarmatok;
4. európai periféria mint I. félperiféria: középkelet-európai, balkáni, mediterrán és kelet-európai altípusok;
5. latin-amerikai típus, mint II. félperiféria: spanyol és brazil kontinentális, valamint karib-közép-amerikai altípusok;

6. iszlám típus mint III. félperiféria: észak-afrikai, közel- és közép-keleti altípusok;
7. délkelet-ázsiai típus: indiai, kínai, indokínai stb. altípusok;
8. fekete-afrikai típus: nyugat- és kelet-afrikai altípusok.

Az általunk ismertetett koncepció szerint az első három tartozik a szerves, az utóbbi öt a szervesen fejlődéshez, vagyis a világgazdaság eredeti centrumának tágulása végigkísérte a periféria kiépítését és növekvő integrációját. Ennyiben viszont a periféria kiépülésének folyamata közös mozzanata, általános lényege az itt ismertetett öt típusnak, akkor is, ha a világgazdaság története egy további és közelebbi vizsgálat számára elválasztja a *félperifériát* – amely a terjeszkedés első menetében a periféria volt – és a tulajdonképpeni *perifériát*, ti. mint a globálissá vált világgazdaság perifériáját. Szó sincs tehát a nemzetévaluációs folyamat lineáris terjedéséről és ismétlődéséről, illetve arról, hogy az egymást követő típusok csak a „belső fejletlenség” mértékében ismétlődnek mind alacsonyabb szinten és megkésettbben. Sokkal inkább arról van szó a nemzeti fejlődés esetében is, hogy a világgazdaság előtti *elmaradottság* a világgazdaság által indukált *alulfejlődéssé* alakul át.

A nemzeti fejlődés tekintetében szélsőségesen megmutatkozik a világgazdaság *egyenlőtlen fejlődése*, a harmadik világ a legkülönbözőbb *nemzeti alulfejlődés* széles skáláját és azok típusai rendkívül aktív belső kölcsönhatását mutatja. A mintegy 150 háború a második világháború után nagyrésztben ugyanis a fejlődő országok között zajlik, ahogy korábban háborúk kísérték az európai centrum nemzetévaluációs folyamatait is. Mégis, a fő törésvonalak világtörténelmileg nem a fejlődő országok között, hanem az első és a harmadik világ között húzódnak, s a szerves és szervesen alap-típus jellemzése után tűnik csak ki igazán, hogy az állóháború és mozgóháború Gramsci-féle koncepciója jól megragadja a nemzeti fejlődés és a forradalmi stratégia összefüggéseit. A kialakult nemzetek forradalmi stratégiáját csak az állóháború jellemezheti, mert itt a nemzet mindhárom alapvető szférája már egymással szoros összefüggésben kifejlődött, és egyetlen stabil struktúrát alkot. A kialakulóban lévő nemzetek esetében viszont, éppen ellenkezőleg, az alapvető szférák közötti negatív visszacsatolás különösen sérülékennyé, instabillá teszi a korai nemzetévaluációt, különösen gazdaság és politika fentebb már tárgyalt paradoxonja révén, amely rendkívüli mértékig felerősíti az ideológia, a kulturális tényező avagy a tudatos és jól szervezett forradalmi élcsapat szerepét. Eredetileg a félperiféria országaiban, majd a centrumtól mind jobban távolodva a periférián is – a

szocialista világrendszerre támaszkodva – így egy mozgóháború stratégiája sikeres lehet, vagyis a nemzeti függetlenségért vívott harc átvezethet a szocialista forradalomba. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy ez kivételes eset, *a korszak fő tartalma a harmadik világbeli nemzetek genezise*, vagyis jobbra az ellenkezője játszódik le, a szocialista jelszavak, avagy akár a szocialista intézkedések csak a tényleges nemzetévlési folyamat eszközeül szolgálnak.⁴⁵

A mozgóháború Gramsci-féle elmélete felől közelítve tehát három alaptípus rajzolódik ki előttünk a harmadik világban:

1. a nemzeti és szocialista feladatok teljes öszekapcsolása (Kína, Vietnam, Kuba stb.);
2. félbeszakított népi forradalmak, amelyek részben és „alulról” kapcsolják össze a nemzeti és szocialista feladatokat, de nem képesek elérni a teljes győzelmet (Mexikó, Bolívia, Peru, Algéria stb.);
3. felülről végrehajtott forradalmak – a Gramsci-féle passzív forradalmak –, melyek a nemzeti célokat határozottan képviselik, de szociális tartalmuk eleve korlátozott, illetve defenzív jellegűek, azaz a népi forradalom elhárítására szolgálnak (Törökország, India, Brazília, Argentína, Indonézia stb.).⁴⁶

A három forradalmi út radikálisan eltér egymástól, mind a kialakított osztályszerkezet, mind pedig a nemzetévlés útja szempontjából, s hozzátehetnénk a *negyedik* típust, ahol a fejletlenség révén még felülről végrehajtott, passzív forradalomra vagy modernizálásra sem, vagy alig került sor (egy sor fekete-afrikai állam, közép-amerikai térség, néhány ázsiai állam, mint Nepál stb.), amelyeket *neotradicionista* típusoknak nevezhetünk. Itt a nemzeti kérdés és a szociális kérdés együttes elodázása jellemzi a helyzetet, de ezek az országok is mindjobban belesodródnak a világfolyamatokba, s elkülönбözödnek a fenti harmadik út szerint. A portugál gyarmatok nagy része a felszabadulás után az első úton indult el, a közép-amerikai fejlődés az első és a második út alternatív vágányain halad, és végül számos olajsejkség és az említett Nepál is elindult a harmadik út felé. A nemzetévlés tekintetében az a döntő, hogy kialakul-e egy olyan vezető osztály, amely radikálisan képviseli a nemzeti érdekeket és meg tudja szervezni a nemzeti integrációt. Ez nem feltétlenül valamiféle „nemzeti burzsoázia”. Már a Gramsci-féle modell jelzi, hogy ebben a folyamatban döntő szerepe van az értelmiségnek, középrétegeknek és a katonaságnak. Egyfelől azért, mert a nemzetévlés paradoxona, gazdaság és politika kölcsönhatásának negatívumai és az osztályszerkezet fejletlensége nagy mozgáste-

ret biztosítanak a középosztályoknak és az olyan szervezett erőknak, mint a katonaság vagy a forradalmi párt.⁴⁷ Másfelől a megelőző gyarmati vagy függő struktúrák stabilitása is valamely belső – komprador avagy szolgáló – uralkodóosztályhoz kötődött, így a nemzeti függetlenség jórészt eltávolítja a korábbi politikai uralkodó osztályt, bár a gazdasági hatalmát nem veszíti el. A gazdaság és politika ilyen nem-adekvációja a függetlenséget követő közvetlen időszakban még jobban előtérbe állítja a katonai és civil adminisztráció szerepét, amelynek rendszerint középosztályi hátere van, s értékei a nacionalizmus és a közszolgálat éthosza körül sűrűsödnek össze. Így ezek az osztályok tipikusan „nemzeti” osztályok, döntő szerepet játszanak a nemzetté válásban a szerves modell minden típusában és fázisában, akkor is, ha szervezettségük és közérdekre orientáltságuk jellegét és mértékét illetően éles viták zajlanak.⁴⁸

A fenti, alapozó jellegű fejtegetések közvetlenül átvezetnek az egyes típusok vagy altípusok vizsgálatához. Szembeötlük néhány tanulság az európai félperiféria, s azon belül a közép-kelet-európai altípus, s a magyar nemzeti fejlődés számára is. Nevezetesen mindenekelőtt az, hogy a hazai szakirodalom tradíciója ellenére a magyar nemzeti fejlődés nem érhető meg a szerves modellben, annak terminusaiban nem írható le, hanem egyike azon fejlődési utaknak, amelyek világtörténelmileg először és igen markánsan elválnak attól és a szerves modell határozott jegyeit mutatják. Ezért az sem elegendő, ha a magyar fejlődést határozottan és világos körvonalakkal az európai fejlődésbe helyezzük, s a környező országok és – újólág szokványos módon – nyugat-európa nemzeti fejlődésétől elhatároljuk. Tanulmányunk csak elismeréssel tud adózni egyfelől Szücs Jenő, másfelől Berend T. Iván és Ránki György munkásságának, a nemzeti fejlődés előzményeinek és korszakváltásainak, illetve a 19. századi alternatív modelljeinek kidolgozásáért, de meglátásunk szerint mindkét teoria belül marad az „európai” megközelítésen és nem helyezi a magyar nemzetté válási folyamatot világtörténelmi perspektívába.⁴⁹ A magunk részéről csak egy igen rövid és törekeny hipotézist tudunk jelezni arról, hogy Magyarország „fejlődő ország”, amely a szerves, függő és alárendelt nemzeti fejlődés útját járta.⁵⁰ De a magyar szellemi életben vannak olyan erős tradíciók is, amelyek ezt a világnyitottságot jelzik, amit Wittman Tibor professzor szokott hangoztatni: „Nekünk, magyaroknak, megvan az elmaradottság-tudatunk és könnyebben megértjük a fejlődő országokat.” Ennek egyik frappáns bizonyítéka számunkra a „Goldzieher-jelenség” bemu-

tatása, nevezetesen annak bizonyítása, hogy éppen Magyarországon, a 19. század végén vált lehetővé az orientalisztika elvi megalapozása.⁵¹ Ebben a kérdésben zárszóként csak annyit szeretnénk jelezni, hogy az „európaiság” tudata a maga sajátos formájában – és nem a tényleges európai közös kulturális örökség, hanem a nyugat-európai világuralomra való elhivatottság értelmében – már évszázadok óta a leghatékonyabb hamis tudati tradíció Magyarországon, amely egyik akadálya valóságos helyzetünk reális felmérésének és alternatívák kimunkálásának.

Jegyzetek

1. R.H. Jackson és C.G. Rosberg Why Africa's Weak States Persist (World Politics 1982 október) c. tanulmányukban felvetik azt a kérdést, hogy Afrika gyenge államai nem belső kohéziójuknak, hanem a nemzetközi jog összetartó erejének köszönhetik államiságuk fennmaradását.
2. Balogh András azt írja A nacionalista eszmék néhány sajátossága a fejlődő országokban (Külpolitika 1982/3, 27.) c. tanulmányában, hogy „igen különböző fejlődő országokban a legáltalánosabb, mindenütt jelenlévő és többnyire domináns ideológiai áramlat a nacionalizmus”. Vö. még Marton Imre: Eszmei áramlatok a gyarmati rendszer szétesésének és a harmadik világ differenciálódásának időszakában (Külpolitika 1981/2).
3. I. Wallerstein: Nationalism and World Transition to Socialism: Is there a crisis? (Third World Quarterly 1983/1 96.).
4. A nemzeti kérdés történetét a marxizmusban részletesen kifejtettük a Világosság 1981/6. és 1981/7. számaiban megjelent tanulmányunkban, itt csak a téma további kifejtéséhez szükséges összefoglalást adjuk meg.
5. A hetvenes évek végétől a nyugati szakirodalom észrevehetően megsokszorozódott, vö.: A.D. Smith: Nationalism in the Twentieth Century (Martin Robertson, London, 1979), K.W. Deutsch: Tides Among Nations (Free Press, New York, 1979), J.J. Villamil (ed): Transnational Capitalism and National Development: New Perspectives on Dependence (Harvester Press, Sussex, 1979), F.L. Griesves (ed): Transnationalism in World Politics and Business (Pergamon Press, Oxford, 1979), B.N. Varma: The Sociology and Politics of Development (Routledge and Kegan Paul, London, 1980) és I. Millman Grossack: The International Economy and the National Interest (Indiana U.P., Blumington, 1980).
6. D.A. Rondinelli a The Dilemma of Development Administration: Complexity and Uncertainty in Control-Oriented Bureaucracies (World Politics 1982 október) c. tanulmányában kifejti, hogy a hetvenes években nemcsak az optimista modernizációs elméletek és stratégiák vallottak kudarcot, hanem elérkezett a fejlesztést irányító helyi bürokráciák vagy elitek kudarcának időszaka is a gazdasági és politikai nacionalizmusért vívott harcukban.
7. Vö. D. Seers et al.: Under-developed Europe: Studies in Core-Periphery Relations (Harvester Press, Sussex, 1979).

8. Marx–Engels–Lenin: A nemzeti kérdésről (Kossuth, 1965. 410.).
9. A. Gramsci: Filozófiai írások (Kossuth, 1970. 336–337.).
10. Vö. M. Giamella: Elmélet és történelem, Lukács és Gramsci a húszas évek vitáiban (Magyar Filozófiai Szemle 1982/5. 706.). Gramsci „előrelátása” – valójában az olasz helyzet mélyreható elemzése – számos vonatkozásban megmutatkozik, például markánsan jellemzi a középrétegeket – értelmiségiek és katonák – mint az állam viszonylag önállósult hordozóit, a nemzeti érdek klasszikus kifejezőit és utal az állam „nevelő” szerepére is, vagyis konstruktív szerepére a nemzettévalási folyamatban is (Gramsci: i. m. 1970, 338–339.).
11. Gramsci: I. m. 1970. 338–339.
12. Gramsci: Az új fejedelem (Magyar Helikon, 1977. 129.). A hazai szakirodalomban Gramsci koncepciójának a harmadik világ elemzése szempontjából való fontosságára, ottani elterjedtségére és ezzel párhuzamos gondolatok jelentkezésére – például Sékou Touré szerint Afrikában az állam előbb alakul ki, mint a nemzet, és döntő szerepet játszik a nemzetépítésben – Márton Imre hívta fel a figyelmet. Vö. például: I. Marton: Contribution à une Critique des Interpretations des Spécificités du Tiers Monde (Világgazdasági Intézet, 1978. 57.).
13. Vö. Gramsci: I. m. 1977. 130–160.
14. N. Levine: The Tragic Deception: Marx contra Engels (Clio Books, Oxford, 1975, XVI., 49–50, 61–80, 204–205.).
15. A. Abdel-Malek: Marxisme et libération nationale, in: Le Centenaire du Capital (Párizs, Mouton, 1969, 256–282.). Abdel-Malek a téma egyik legjelentősebb teoretikusa, aki a koncepcióját már korábban is többhelyütt kifejtette, vö. Esquisse d'une typologie des formations nationales dans les Trois Continents (Cahiers Internationaux de Sociologie, XIII (1967)) és Sociologie du développement national: problémes de conceptualisation (Revue de l'Institut de Sociologie (1967, Brüsszel) N. 2–3.) c. tanulmányait. Abdel-Malek többször utal M. Rodinson kutatásaira is.
16. Samir Amin széles körben ismert, legutóbb a Class and Nation, Historically and in the Current Crisis (Heinemann, London, 1980) c. művében kifejtett koncepcióját másutt már elemeztük, Wallerstein koncepciójára az alábbiakban rátérünk. Megjegyeznénk, hogy ezek – az ún. radkális – szerzők legutóbb együttesen is publikálták koncepciójukat, vö. S. Amin–G. Arrighi–A.G. Frank–I. Wallerstein: Dynamics of Global Crisis (Monthly Review Press, New York, 1982).
17. N. Poulantzas: State, Power, Socialism (Verso Edition, NLB, London, 1980, 93.).
18. Poulantzas koncepciója itt találkozik Wallerstein és köre azon koncepciójával, hogy az állam alapvető feladata a „nemzet” védelme a világrendszerben, bár kutatásai közvetlenül nem kapcsolódtak egymáshoz.
19. Az állam és a nemzet elválását, és a nemzeti állam döntő szerepét mint konklúziót vonultatja fel Latin-Amerika elemzésében F.H. Cardoso és E. Faletto Dependency and development in Latin America (University of California Press, 1979, 202–203.) c. könyvében.
20. Vö. Poulantzas: I. m. 93–107. Poulantzas érzékenysége a nemzeti kérdés iránt azáltal is motivált, hogy görög lévén Európa azon sarkából származott, ahol a nemzeti kérdés viszonylag későn zárult le, és így megértést mutatott a harmadik világ még folyamatban lévő nemzettévalási formái iránt is.

21. Amin: I. m. (1980) 106–107.
22. Wallerstein: I. m. (1983) 97.
23. Wallerstein: I. m. (1983) 100–101.
24. Amin: I. m. (1982) 228–230.
25. S. Valenzuela – A. Valenzuela: Modernization and Dependency: Alternative Perspectives in the Study of Latin American Underdevelopment, in: H. Munoz (ed): From Dependency to Development (Westview Press, Boulder, Colorado, 1982. 25.).
26. J.A. Caporaso–B. Zare: An Interpretation and Evaluation of Dependency Theory, in: H. Munoz (ed): I. m. 44.
27. Caporaso-Zare: I. m. 50.
28. Vö. J. Galtung: The Politics of Self-Reliance, in: H. Munoz (ed): I. m. 178–183.
29. J. Petras: Critical Perspectives on Imperialism and Social Class in the Third World (Monthly Review Press, New York, 1978, 85, 94.).
30. Az államkapitalizmust illetően vö. Fejlődőképes-e a világkapitalizmus? c. tanulmányunkkal (Társadalomtudományi Közlemények 1983/4), az állami-politikai szerkezetet illetően pedig J.E. Goldthorpe: The Sociology of the Third World c. munkája The political characteristics of new states in poor countries c. fejezetét (Cambridge University Press, 1979. 251–273.).
31. G. Arrighi: The Geometry of Imperialism (NLB, London, 1978. 25.
32. Arrighi: I. m. 93. vö. még 37, 89. 91. 110.
33. D. Rustow: Modernization and Comparative Politics (in: Comparative Politics 1968 október 43.), idézve D.C. O'Brien: Modernization, Order, and Erosion of a Democratic Ideal, in: D. Seers et al.: Development Theory, Four Critical Studies (Frank Cass, London, 53.).
34. G. Almond: Political Development: Essays in Heuristic Theory (Boston, 1970. 232.).
35. F.W. Riggs: Administration in Developing Countries: The Theory of Prismatic Society (Boston, 1964).
36. R. Bendix: Nation-Building and Citizenship (Wiley, New York, 201, 30.).
37. D. Apter: The Politics of Modernization (University of Chicago Press, 1965).
38. L.W. Pye: Politics, Personality and Nation-Building: Burma's Search for Identity (Yale University Press, New Haven, 296.).
39. Ezt mutatja ki O'Brien tanulmánya, vö. I. m. 49.
40. J. Galtung: Az imperializmus strukturális elmélete, in: Fejlődéstanulmányok 4. köt. (Budapest, 1980. 272. 297–299. 306.).
41. O. Sunkel – E. Fuenzalida: A kapitalizmus transznacionalizációja és a nemzeti fejlődés, in: Fejlődéstanulmányok 4. köt. (Budapest, 1980, 394–395. 410–411.).
42. B. Jessop: The Capitalist State (Martin Robertson, Oxford, 1982, 59, 71, 112, 129. stb.). Jessop igen jó államelméleti könyve is mutatja a jelenlegi nemzeti fejlődés problematikájának megoldatlanságát, hiszen ezt ő is csak alig érinti.
43. 1981 májusi akadémiai előadásunk szövege megjelent a Művelődési Minisztérium Tájékoztatójában, 1982/4. szám.
44. Társadalmi struktúra-kutatás a harmadik világban (Szociológia 1981/2).
45. Erről széleskörű nemzetközi vita bontakozott ki Tanzánia kapcsán, amely lényegében az általunk ismertetett konklúzióra vezetett.

46. Vö. M. Löwy: *The Politics of Combined and Uneven Development* (NLB, Verso Edition, London, 1981, 164–165.). S.P. Varma a *The Modern Political Theory* c. munkájában Vikas Publishing House, New Delhi, 1979, 283–289.). részletesen ismerteti azokat a nyugati koncepciókat, amely szerint Kína, Vietnam, Jugoszlávia és Kuba szocialista forradalmi voltaképp nacionalista mozgalmak voltak, és kimutatja ezen koncepciók mögött Leninre hivatkozva a reális magot, nevezetesen a világkapitalizmus rendszerén való politikai áttörés szükségességét.
47. Gramsci: I. m. (1977) 94–106.
48. Vö. O'Brien: I. m. 65.
49. Az adott vonatkozásban legfontosabb műveik, egyfelől Szücs Jenő: *Nemzet és történelem* (Gondolat, 1974), másfelől Berend T. Iván–Ránki György: *Gazdasági elmaradottság, Kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában* (KJK, 1979) c. munkájára gondolunk itt, amelyeket a harmadik világ nemzeté válásáról írott anyagunkban részletesebben nem tárgyalhatunk.
50. „Fejlődő” ország vagyunk? (Élet és irodalom 1981. II. 14.)
51. Simon Róbert: Goldzieher Ignác. Adalékok a nemzeti és a polgári fejlődés anti-nómiáinak és egy tudomány születésének közép-kelet-európai összefüggéseihez (Magyar Filozófiai Szemle 1982/3.).

''m
öü,